

Τονισμός και προσωδία

Ο τονισμός τής αρχαίας Ελληνικής ήταν μουσικός (pitch). Οι τονιζόμενες συλλαβές διέφεραν από τις άτονες στο ύψος και όχι στην ένταση τής φωνής, όπως συμβαίνει στον δυναμικό τονισμό (stress) που χαρακτηρίζει τη Νέα Ελληνική. Πλήθος αρχαίων μαρτυριών αλλά και η ίδια η ονομασία τόνος ή προσωδία δείχνουν ότι ο τονισμός τής αρχαίας συνδεόταν με μουσικές έννοιες. Ο όρος προσωδία λ.χ. χρησιμοποιήθηκε για τον τόνο, γιατί «προσάδεται ταῖς συλλαβαῖς» (γραμματικός ΔΙΟΜΗΔΗΣ, 4^{ος} μ.Χ. αι.), εξού και η λατινική ονομασία ac-centus «προσ-ωδία» (ac-cino < ad-canō). Ο ΠΛΑΤΩΝ μιλάει για ὀξεῖαν και βαρεῖαν χορδὴν ἡ τάσιν, όρους ειλημμένους από τη μουσική, όπως και η ίδια η λέξη τόνος (< τείνω, ενν. τη χορδή). Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ αναφέρεται επίσης στην ὀξεῖαν και βαρεῖαν προσωδίαν. Η τονιζόμενη συλλαβή στην αρχαία εκφωνείται με υψηλότερο ή χαμηλότερο ύψος τής φωνής, σε υψηλότερη ή χαμηλότερη κλίμακα.

Ως τον 2ο μ.Χ. αι. και οπωσδήποτε ώς τον 5ο μ.Χ. αι. –οπότε εμφανίζονται οι διαφορετικού ρυθμού επικοί εξάμετροι του NONNOY (ήδη τον 4^ο μ.Χ. αι. έχουμε ύμνους του Γρηγορίου του NAZIANZHOY βασισμένους σε τονικά μέτρα)– έχει συντελεσθεί η μετατροπή του τονισμού από μουσικό σε δυναμικό, σε μια μορφή τονισμού δηλ. όπου η τονισμένη συλλαβή προφέρεται πιο δυνατά (και όχι πιο υψηλά) από την άτονη συλλαβή.

Ο τονισμός τής αρχαίας, μουσικός όπως ήταν, συνδεόταν άμεσα με τη μετρική κατάσταση των συλλαβών, με τη διάκριση δηλ. των φωνηέντων σε μακρά και βραχέα. Έτσι νοείται η άρρηκτη σχέση τόνου και προσωδίας. Οξύς τόνος (οξεία, accentus acutus) σήμαινε την έξαρση (σε ύψος) τής φωνής κατά την προφορά τής οξυτονούμενης συλλαβής. Σήμαινε ακόμη πως η συλλαβή που έφερε τον οξύ τόνο είχε –χονδρικά– διάρκεια ενός χρόνου (ήταν δηλ. βραχεία) ή, εφόσον είχε διάρκεια δύο χρόνων (φύσει μακρά), ότι η έξαρση τής φωνής γινόταν στον β' χρόνο:

καλός *κήπου* (=/*keépōl/*)

Αν ο οξύς τόνος συνιστούσε άρση, ανέβασμα τής φωνής, ο βαρύς τόνος (*βαρεία, acceptus gravis*) αποτελούσε πτώση, κατέβασμα τής φωνής ή απουσία οξέος τόνου. Έτσι και η δξυβάρεια, η γνωστή περισπωμένη, συνιστούσε σύνθετο τόνο από ανέβασμα (οξεία) και κατέβασμα (βαρεία) τής φωνής σε συλλαβή αποτελούμενη από δύο χρόνους:

μήλον (= /méelon/) *βήμα* (= /béèma/)

Η σχέση προσωδίας και τονισμού στην αρχαία φαίνεται ακόμη από το ότι οι νόμοι που ρυθμίζουν τον τονισμό είναι προσωδιακής εξαρτήσεως. Συγκεκριμένα, ο κύριος νόμος τού αρχαίου ελληνικού τονισμού, ο γνωστός ως «τρισυλλαβικός νόμος», καλείται και «νόμος τής τριχρονίας», γιατί στην πραγματικότητα προβλέπει πως ο τόνος στις λέξεις τής Ελληνικής δεν μπορεί να τίθεται πέρα των τριών χρόνων. Αλλιώς, το μεγαλύτερο επιτρεπόμενο όριο ατόνων συλλαβών στην Ελληνική είναι διάρκειας τριών χρόνων:

πρό-σω-πον *ἄνθρωπος πα-ρα-γί-γνε-σθε*

Αν η μορφολογική δομή (κλίση) τής λέξεως δημιουργήσει τέσσερεις άτονους χρόνους, τότε ο τόνος κινείται αυτομάτως στην παραλήγουσα (πρόκειται για τον γνωστό τονικό περιορισμό τής «μακράς λήγουσας», που δεν επιτρέπει να τονίζεται η προταραλήγουσα, δεν επιτρέπει δηλ. να υπάρχει σχήμα τεσσάρων ατόνων χρόνων):

προ-σώ-που *ἀν-θρώ-πων* *πα-ρα-γε-νέ-σθων*

Γνωστοί επίσης τονικοί νόμοι τής αρχαίας Ελληνικής, όπως ο «δακτυλικός νόμος» τού WHEELER ή ο νόμος τού VENDRIES, είναι καθαρώς μετρικής εξαρτήσεως. Σύμφωνα με τον νόμο τού WHEELER, στα ονόματα όπου οι τρεις τελευταίες συλλαβές αποτελούσαν μετρικό δάκτυλο –*πατρασί (πβ. πατρός, πατρί), *ποικιλός (πβ. αρχ. ινδ. *pecalás*), *αιπολός (πβ. *aiyoboskós*), *είρημενος (πβ. *Δεξαμενή*, *Όρχομενός*)– ο τόνος μετακινήθηκε από τη λήγουσα στην παραλήγουσα (*πατρασί > πατράσι, *ποικιλός > ποικίλος, *αιπολός > αἰπόλος, *είρημενός > είρημενος). Ήτοι: - υ - → - υ - . Κατά δε τον νόμο τού VENDRIES, ονόματα των οποίων οι τρεις τελευταίες συλλαβές σχημάτιζαν αμφίβραχυ (υ - υ) μετακίνησαν στη νεότερη αττική διάλεκτο τον τόνο από τη δεύτερη στην τρίτη συλλαβή: έρῆμος > ἔρημος, τροπαῖον > τρόπαιον, ἔτοιμος > ἔτοιμος (αλλά ἀρχαῖος, ἀνδρεῖος, σημεῖον, γιατί αυτά δεν αποτελούσαν αμφίβραχυ). Ήτοι: υ - υ → υ - υ

Η στενή σχέση προσωδίας και τονισμού (μεταξύ διάρκειας, τύπου και ποιότητας εκφωνήσεως τής συλλαβής και υφής του τόνου) ήταν φυσικό να καθορίσουν και κοινή τύχη στην εξέλιξή τους. Η βαθμιαία υποχώρηση τής φωνολογικής διακρίσεως μεταξύ μακρών και βραχέων φωνηέντων, που αρχίζει ήδη από τον 3ο π.Χ. αι. και ολοκληρώνεται στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, ήταν επόμενο να κλονίσει και το σύστημα τού τονισμού, που στηριζόταν, κατά πολύ, στην προσωδιακή διάκριση. Έτσι με την άρση τής προσωδίας η Ελληνική εισέρχεται και σε διαφορετικό τύπο τονισμού, στον δυναμικό τονισμό. Έκτοτε, τα μεν φωνήντα τής Ελληνικής είναι, από πλευράς ποσότητας/διάρκειας, *ισόχρονα* (δεν υπάρχουν μακρά και βραχέα φωνήεντα, πλην μιας ελάχιστα αυξημένης διάρκειας που επιφέρει φωνητικά η ύπαρξη τόνου στο φωνήν), ο δε τονισμός της στηρίζεται στην αντίθεση ισχυρής και ασθενούς εντάσεως τής φωνής στο τονούμενο και άτονο φωνήν αντιστοίχως. Είναι βέβαιο από φωνητικής πλευράς ότι με την κατάργηση τής προσωδίας και τη μεταβολή τού τονισμού η ελληνική γλώσσα ως προφορά (άρα και ως άκουσμα) άλλαξε ριζικά, η δε μεταβολή αυτή είναι χαρακτηριστικό δημιούργημα των χρόνων τής Κοινής.